

جلوگیری از تخریب علیه محیط زیست (حمایت و حفاظت از آن در ایران)

فرزاد پیرداده بیرانوند

کارشناسی ارشد مهندسی ایمنی (HSE)، بهداشت و محیط زیست

چکیده

تخریب بیش از طبیعت در چند دهه اخیر، باعث گردیده تا موضوع حفاظت از محیط زیست مورد توجه دولتها قرارگیرد. در این میان یکی از حمایت های که می توان از محیط زیست بعمل آورد بحث ضمانت های کیفی است. صرفنظر از تلاش های بین المللی صورت گرفته در این زمینه، در حقوق داخلی نیز مصادیق بسیاری از مقررات حفاظت کیفی از محیط زیست به شکل پراکنده دیده می شود. با این وجود، جهت تکمیل حقوق داخلی، مطالعه تطبیقی حقوق سایر کشور ها و از جمله کشور انگلستان می تواند ما را در تقویت حقوق داخلی یاری نماید. محیط زیست به عنوان هدیه ای الهی است که حمایت و حفاظت از آن یکی از دغدغه های نظام حقوقی هر کشور می باشد. جرایم زیست محیطی که هرگونه فعل یا ترک فعلی است که سبب ورود زیان و صدمه شدید بر محیط زیست می شود، در مقایسه با دیگر جرایم دارای ماهیت پیچیده است. قانونگذار برای جلوگیری از وقوع جرایم بر علیه محیط زیست، قوانین و مقرراتی را به تصویب رسانده است که جهت اجرای دقیق و کامل نیاز به ضمانت اجرا و مرجع نظارت بر اجرای بهینه آنها میباشد. بدون تردید برای آن که بتوان از محیط زیست به خوبی حمایت کرد، در کنار استفاده از ضمانت اجراهای مدنی و اداری، بایستی به ضمانت اجرای کیفی نیز متوسل شد؛ اما متأسفانه قوانین و مقررات زیست محیطی در حقوق ایران از ضمانت اجرای مناسبی برخوردار نمی باشند که نتیجه این امر افزایش جرایم مرتبط با محیط زیست می باشد.

واژه های کلیدی: محیط زیست، جرایم، ضمانت اجرا، حقوق کیفی، مجازات، تخریب، آلودگی.

مقدمه

انسان بدون داشتن محیط زیستی امن و سالم، قادر نخواهد بود به زندگی طبیعی خود ادامه دهد. به همین جهت، حفظ و حمایت از محیط زیست و سالم نگه داشتن آن، به عنوان یکی از مهمترین نیازهای اساسی برای ادامه حیات، مورد توجه و عنایت همگان قرار گرفته است. ملاحظات زیست محیطی تا سالیان سال مورد توجه نبود، در مقابله با این خطر بزرگ که موجودیت انسان و دیگر جانداران را با تهدید رو به رو کرده است، تلاش های فراوانی در سطح جهان صورت گرفته تا از شدت و پیشرفت این بحران کاسته شود. (فیروزی، ۱۳۹۴) منبع و منشا تخریب محیط زیست یا خود طبیعت می باشد یا مداخلات انسانی. آنچه که ما انسان ها، تحت عنوان توسعه بر سر طبیعت می آوریم؛ مداخلات انسانی، در طبیعت، که پس از انقلاب صنعتی، ابعاد بسیار وسیع و گسترده ای پیدا کرد و تا پایان نیمه اول قرن بیستم کشورهای پیشرفته را به تفکر برای نجات طبیعت واداشت. امروزه تهدیدات زیست محیطی ناشی از تخریب محیط زیست نه تنها رفاه بشری را تحت تاثیر قرار داده است، بلکه امنیت وی را نیز تهدید میکند. رقابت برای دست یابی به منابع محدود آب منجر به بالا گرفتن تنش ها و درگیری ها، در داخل مرزهای ملی کشورها و در مرزها با همسایگان شده است. بروز آلودگی های زیست محیطی، ورود مواد آلوده کننده مضر در محیط زیست، بطور مستقیم بر کیفیت زندگی و حیات و مرگ انسانها و دیگر موجودات تاثیر گذاشته و این تهدیدات زیست محیطی در کوتاه مدت و بلندمدت منجر به ایجاد مشکلات تضعیف کننده های برای اقتصاد کشورها نیز خواهد شد. (بهبودی، ۱۳۹۴)

در همین راستا قوای قانونگذاری کشورها در دهه های اخیر نسبت به تدوین و تصویب قوانین حوزه محیط زیست اهمیتی جدی داشته بطوری که در حال حاضر می توان با قاطعیت ادعا نمود که حمایت از محیط زیست در قوانین اساسی و موضوعه اکثر کشورهای جهان از غنای کافی برخوردار می باشد. (زیاران، ۱۳۹۶)

قوای مجریه نیز از غافله عقب نمانده و با گنجانیدن نهادها و سازمانهای تخصصی در سلسله مراتب اجرایی خود به ایجاد دستگاه های متولی حفاظت از محیط زیست اقدام نموده و با صدور مصوبات، آئین نامه ها، بخشنامه ها و دستور العمل های لازم، راه را برای اجرای قوانین و اسناد بالادستی این حوزه هموار نموده اند. (مسعودی، ۱۳۹۴)

گرچه شاید نتوان محاکم یک کشور را در تنظیم و تدوین قانون اساسی آن کشور، به دلیل تقدم زمانی تدوین قانون اساسی بر استقرار نظام کیفری دخیل دانست - البته با اغماض از مساله اصلاح قانون اساسی، با آشکار گردیدن نواقص احتمالی آن در گذر زمان - اما بدیهی است که نظام کیفری در شکل گیری و پیاده سازی یک سیاست کیفری منسجم و کارآمد در کشور اصلی ترین نقش را بر عهده دارد. دست اندرکاران سیاست کیفری باید ابتدا افعال و ترک افعالی که می توانند در قلمرو حقوق کیفری قرار گیرند را شناسایی نموده و با صراحت و شفافیت لازم آنها را در قوانین کیفری منعکس نمایند. در مرحله بعد باید متناسب با شدت و وخامت جرایم ارتكابی و ارزش های نقض شده ضمانت های کیفری متناسب و بازدارنده پیش بینی گردد و در نهایت دست اندرکاران نظام قضایی باید با تعقیب و مجازات جرایم پیش بینی شده و برگزاری جلسات محاکمه، نقش خود را در این زمینه به بهترین شکل ایفا نمایند.

مبحث اول: مفاهیم بنیادین مربوط به حفاظت از محیط زیست

گفتار اول: تعریف محیط زیست

در یک تعریف ساده می توان گفت که محیط زیست عبارت است از هر آنچه که پیرامون ما را احاطه نموده است. در این تعریف، محیط زیست خود به دو دسته محیط زیست طبیعی و انسان ساخت تقسیم می گردد. محیط زیست طبیعی شامل آن قسمت از محیط پیرامون ما است که بدون دخالت بشر بوجود آمده است، نظیر کوهها، جنگل های طبیعی و... اما محیط زیست انسان ساخت شامل آن قسمت از محیط پیرامون ماست که در اثر دخالت بشر به وجود می آید. در این مفهوم، ابنیه و آثار ساخته دست بشر مهمترین نمونه های آن به شمار می رود. به هر حال محیط زیست، چه به صورت طبیعی و چه به صورت انسان ساخت، در کیفیت زندگی بشر نقش بسیار قابل توجهی داشته و اهمیت حفاظت از آن بر هیچ کس پوشیده نیست لذا جهت ادامه حیات و همچنین ارتقاء سطح زندگی بشر، ناگزیر به حفاظت از آن می باشیم. همچنین با توجه به اینکه بحث حفاظت از محیط زیست به مسئله حیات انسانها و سایر موجودات زنده باز می گردد و توجهات به این مطلب که تخریب و نابود کردن محیط زیست می تواند آثار بسیار بدی بر سلامتی جسمی و روانی انسان و سایر موجودات زنده داشته باشد، مسئله حفاظت از محیط زیست و به تبع آن، حقوق کیفری محیط زیست اهمیت خود را آشکار می سازد.

گفتار دوم: هدف حقوق محیط زیست

حقوق محیط زیست شاخه ای از علم حقوق است که از دیدگاه حقوقی به مقوله حفاظت از محیط زیست می پردازد. در این معنا، بحث حفاظت و حمایت از طبیعت و منابع طبیعی جنبه واقعی به خود می گیرد و قانونگذار در قالب مقررات، افراد و حتی دولت را ملزم به رعایت قواعدی می نماید که هدف نهایی آنها حفاظت از محیط زیست است. در واقع حقوق نقش بسزایی در این حفاظت دارد و به گونه ای که امروزه ضرورت حمایت حقوقی از محیط زیست در دستور کار کشورها قرار گرفته و زمینه های این حفاظت نیز فراهم گردیده است.^۱ همانگونه که در مقدمه اشاره شد، در حقوق داخلی اغلب کشورها، قوانین متعددی در راستای حفاظت از محیط زیست تدوین شده و حتی در متن قانون اساسی آنها به این مقوله پرداخته شده است. نمونه بارز این مطلب، اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران است. در این اصل ضمن تصریح به نقش محیط زیست در سرنوشت تمامی نسل ها، حفاظت از آن وظیفه ملی و همگانی تلقی شده و هر نوع فعالیت آلوده کننده و مخرب غیر قابل جبران، ممنوع شده است.

کاربرد علم حقوق در زمینه حفاظت از محیط زیست، از دو جهت قابل توجه به نظر می رسد:

- ۱- ایجاد الزام قانونی برای رعایت موازین زیست محیطی به نحو گسترده و عمومی
- ۲- پی ریزی ضمانت های اجرایی لازم، جهت تحقق مسئله حفاظت از محیط زیست که مقوله دوم خود از جهات مختلف به ضمانتهای مدنی، کیفری و اداری قابل تقسیم می باشد.

^۱ - از جمله اقدامات بین المللی انجام شده می توان به کنوانسیون حفاظت کیفری از محیطی زیست (مصوب ۱۹۹۸) و چندین قطع نامه بین المللی دیگر اشاره نمود که در گفتار بعدی به تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت

مبحث دوم: انواع ضمانت های حفاظت از محیط زیست

گفتار اول: ضمانت های مدنی

منظور از ضمانت های مدنی آن دست ضمانت هایی هستند که آلوده ساز را مکلف به جبران خسارت وارد به محیط زیست می نماید. این جبران می تواند از طریق مختلف نظیر اعاده طبیعت به وضع سابق، پرداخت هزینه های ترمیم و اصلاح محیط زیست و... باشد.^۲ در این مقوله، عمدتاً جبران خسارت به شکل پرداخت پول انجام می گیرد. هر چند که در بسیاری از موارد با پرداخت پول نمی توان خسارت وارده به محیط زیست را جبران نمود اما به هر حال به منظور جبران بخشی از زیان های وارده چاره ای جز توسل به این طریق و وصول پول نمی باشد چرا که حداقل می توان با این پول بخشی از خسارت وارده را جبران نمود یا از آن به منظور بهسازی تقویت قسمت دیگری از محیط زیست استفاده کرد. در نظام حقوقی ایران، قانون مسئولیت مدنی (مصوب ۱۳۳۹) اصول کلی جبران خسارت وارده به محیط زیست استفاده نمود.^۳

گفتار دوم: ضمانت های کیفری

حفاظت از محیط زیست از طریق قوانین کیفری، بخش دیگری از حقوق محیط زیست است که با نگاه خاص به مسئله حفاظت می نگرد به گونه ای که ورود هر گونه خسارت و آسیب به محیط زیست را با قید مجازات ممنوع می نماید. این نوع از حفاظت، علاوه بر اقدامات انجام شده در حقوق داخلی اغلب کشورها و از جمله در حقوق ایران، در عرصه بین المللی نیز مورد توجه بوده و علاوه بر تصویب کنوانسیون، قطعنامه ها و اعلامیه هایی در این رابطه صادر گردیده است که اغلب آنها کشورها را تشویق به حفاظت کیفری از محیط زیست و تکمیل قوانین داخلی در این زمینه می نماید. همانگونه که اشاره شد اهداف از اعمال مجازات ها، پیشگیری از وقوع جرم، مجازات مرتکب و ارعاب دیگران می باشد که در جمهوری اسلامی ایران اجرای این مهم به عهده قوه قضاییه است.

^۲ - از موارد الزام به جبران خسارت می توان به وضع عوارض برای واحد های آلاینده در قانون مالیات بر ارزش افزوده (مصوب ۱۳۸۷) اشاره نمود. تبصره ۱ ماده ۳۸ این قانون مقرر می دارد؛ واحد های تولیدی آلاینده محیط زیست که استانداردها و ضوابط محیطی زیست را رعایت نمی نمایند، طبق تشخیص و اعلام سازمان حفاظت محیط زیست (تا پانزدهم اسفند ماه هر سال برای اجرا در سال بعد)، همچنین پالایشگاه های نفت و واحد های پتروشیمی، علاوه بر مالیات و عوارض متعلق موضوع این قانون مشمول پرداخت یک درصد (۱٪) از قیمت فروش به عنوان عوارض آلاینده می باشند..... واحد هایی که در طی سال نسبت به رفع آلاینده ای اقدام نمایند، با درخواست واحد مزبور و تأیید سازمان حفاظت محیط زیست از فهرست واحد های آلاینده خارج می گردند. در این صورت، واحد های یافت شده از اول دوره مالیاتی بعد از تاریخ اعلام توسط سازمان مزبور به سازمان امور مالیاتی کشور، مشمول پرداخت عوارض آلاینده ای نخواهند شد. واحد های یکه در طی سال بنا به تشخیص و اعلام سازمان حفاظت محیط زیست به فهرست واحد های آلاینده محیط زیست اضافه گردند از اول دوره مالیاتی بعد از تاریخ اعلام توسط سازمان حفاظت محیط زیست مشمول پرداخت عوارض آلاینده ای خواهند بود. عوارض موضوع این تبصره در داخل حریم شهرها به حساب تمرکز جوجه موضوع تبصره (۲) ماده (۳۹) واریز می شود، تا بین دهیار یهای همان شهرستان توزیع گردد." در ضمن ماده ۱۲۳ قانون برنامه پنجم توسعه نیز بر نحوه توزیع عوارض مذکور احکامی را مقرر نموده است.

^۳ - برابر ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی، میزان، طریقه و کیفیت جبران ضرر وارده با توجه به اوضاع و احوال قضیه، به عهده دادگاه می باشد، بنابراین در صورت طرح یک پرونده زیست محیطی، تعیین نحوه جبران خسارت وارده (اعم از پرداخت پول یا اعاده محیط زیست به وضع سابق) بر عهده دادگاه ذی ربط می باشد.

در تعریف جرم زیست محیطی باید گفت؛ هر نوع فعل یا ترک فعلی که باعث ورود آسیب و صدمه شدید به محیط زیست و به خطر افتادن جدی سلامت بشر شود و به موجب قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد، جرم زیست محیطی است.^۴ به طور کلی جرائم زیست محیطی را می توان با توجه به ماهیتشان به دو گروه عمده تقسیم کرد:

الف- جرائم ارتكابی نسبت به جانداران محیط زیست که شامل کلیه جانداران گیاهی و حیوانی می شود. مطابق با قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، از جمله وظایف سازمان حفاظت محیط زیست، پیشگیری و ممانعت از هر نوع آلودگی و هرگونه اقدام مخرب که موجب برهم خوردن تعادل و تناسب محیط زیست می شود، ذکر شده است. همچنین این حوزه شامل کلیه امور مربوط به جانداران وحشی و آبزیان آبهای داخلی می باشد.

از سوی دیگر، مطابق بند ۲ ماده ۶ همان قانون، تخریب جنگل ها و مراتع از جمله مواردی است که باعث برهم خوردن تعادل و توازن محیط زیست می شود، لذا چنین عملی نیز مجرمانه محسوب می گردد.

ب- جرائم ارتكابی نسبت به عناصر بی جان محیط زیست از قبیل آب، هوا و خاک که نهایتاً بر کاهش سلامت موجودات زنده مؤثر خواهد بود.

همانگونه که ملاحظه می شود، هر دو گروه از جرائم فوق طبیعتاً دارای آثار زیانبار زندگی و سلامت انسانها می باشند. در هر حال با توجه به شدت و ضعف اثر جرائم فوق، مجازات هایی در قانون برای آنها در نظر گرفته شده است که متعاقباً در قسمت های مربوطه مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

جرائم زیست محیطی مانند تمام جرائم دیگر واحد سه عنصر قانونی، مادی و معنوی باشد. نکته قابل توجه دیگر آنکه تعیین میزان مجازات در جرائم زیست محیطی به عوامل مختلف بستگی دارد که در زیر به اهم آنها اشاره می گردد:

۱-۲- میزان خسارت واقعی و بالقوه

۱-۲- قصد و نیت مرتکب

۳-۲- ثمره و سود حاصل از جرم؛ با این توضیح که میزان مجازات به گونه ای تعیین گردد که سود حاصل از ارتکاب جرم را بی مقدار نماید تا انگیزه مالی برای کسب سود در ارتکاب جرائم زیست محیطی کاهش یابد.

۴-۲- مناسب سازی مجازات اعمالی با وضعیت مرتکب؛ بدیت معنی که در انتخاب انواع مجازات های مندرج در قانون، قاضی باید وضعیت خاص متهم را از لحاظ اثر مجازات اعمالی مورد ارزیابی قرار دهد. به عنوان نمونه اعمال مجازات جزای نقدی برای یک شخص متمول نمی تواند اثر بازدارنده مطلوبی داشته باشد.

۵-۲- میزان سرمایه و سود شرکتها و مؤسسات؛ در این زمینه قضات باید به وضعیت مالی این اشخاص توجه داشته باشند. بدیهی است کارخانه ای که با داشتن سود سرشار از بکار بردن تمهیدات زیست محیطی خودداری می نماید به مراتب در مقایسه با کارخانه مشابه دیگری که در معرض ورشکستگی می باشد در وضعیت یکسانی قرار ندارد. در حقوق داخلی کشورمان، به موجب قانون مجازات اسلامی امکان اعمال تخفیف به متهم در چنین مواردی (وضع خاص متهم) وجود دارد. مبحث بعدی، انواع مجازات های قابل اعمال در این زمینه است. به نظر می رسد در صورت اثبات تخلف زیست محیطی، مجازات های مختلفی به شرح ذیل قابل اعمال باشد:

^۴ - افتخاری، محسن، مقاله " جرائم علیه محیط زیست "

الف- حبس^۵ب- جزای نقدی^۶ج- مصادره اموال^۷د- تعطیل مؤسسه، که در مورد اشخاص حقوقی به مثابه مجازات اعدام در اشخاص حقیقی می باشد.^۸

موضوع دیگر، بحث مطلق یا مقید بودن جرایم زیست محیطی است. در حقوق انگلستان با توجه به رأی صادره در دعوی آلفاسل^۹ علیه وودوارد^{۱۰} که در سال ۱۹۷۲ توسط مجلس اعیان این کشور صادر گردید، گرایش به سمت مطلق بودن جرایم زیست محیطی است. در این پرونده، شرکت خوانده که تولید کننده کاغذ بود، از نظر موقعیت مکانی در مجاورت رودخانه قرار داشت، به گونه ای که فاضلاب آن به درون رودخانه ریخته می شد. هر چند این شرکت به طور مرتب توسط دولت مورد بازرسی قرار می گرفت اما نهایتاً به دلیل ایجاد آلودگی در رودخانه مجاور، در دادگاه بدوی محکوم می گردد. در فرجام خواهی به عمل آمده در مجلس اعیان، رأی صادره از دادگاه بدوی با این استدلال که "دفاع عدم اطلاع در این موضوع مورد پذیرش قرار نمی گیرد" عیناً مورد تأیید قرار گرفت.^{۱۱} در حقوق داخلی ما نیز تمایل قانونگذار در این زمینه به سمت مسئولیت مطلق متهم است، از نمونه های این گرایش می توان به ممنوعیت شکار و صید بدون پروانه یا قطع بدون مجور درختان و... اشاره نمود که در آنها به مسئولیت کیفری مرتکب بدون توجه به قصد و نیت وی پرداخته شده است.

نکته مهم بعدی تعیین ذینفع در اقامه دعوی کیفری زیست محیطی است. در واقع باید گفت از آنجا که تخریب محیط زیست در نهایت در کیفیت زندگی تمام افراد تأثیر دارد لذا جهت اقامه یک دعوی زیست محیطی هر کس اعم از اتباع داخلی یا اتباع خارجی مقیم یا ساکن در داخل خاک یک کشور صالح برای اقامه دعوی کیفری زیست محیطی تلقی می گردند. مع الاسف قوانین موجود در حقوق ایران به گونه ای تدوین گردید ه که دایره شمول ذینفعان را کاهش داده است. به عبارت دیگر سیاق ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی به گونه ای انشاء یافته که ذینفع اقامه یک دعوی زیست محیطی را حسب مورد، صرفاً سازمان حفاظت محیط زیست، وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی یا سازمان دامپزشکی قلمداد نموده است. البته در حال حاضر بند چ جزء ۲ ماده ۴۴ این نامه اجرایی نحوه تأسیس و فعالیت سازمانهای غیر دولتی (مصوب سال ۱۳۸۴ هیأت وزیران)، حق دادخواهی در مراجع قضایی و شبه قضایی را به نهاد های مدنی در حوزه حفاظت از محیط زیست داده است. در هر حال به نظر می رسد با صراحت موجود در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی همچنان باید گفت که اشخاص حقیقی که به طور مستقیم از یک تخلف زیست محیطی آسیب ندیده باشند حق اقامه دعوی کیفری را در مراجع قضایی ایران نخواهند داشت که این موضوع

^۵ - مانند مواد ۶۸۸ و ۶۹۰ قانون مجازات اسلامی ایران

^۶ - مانند مواد ۱۱ و ۱۲ قانون شکار و صید ایران

^۷ - مانند ماده ۱۴ قانون شکار و صید ایران

^۸ - مانند ماده ۱۶ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا در ایران، که به موجب آن عدم رفع آلودگی در مدت تعیین شده توسط صنایع و کارخانجات از موجبات جلوگیری از فعالیت آنها توسط سازمان حفاظت محیط زیست به شمار می رود

^۹ - Alphacell

^{۱۰} - Woodward

^{۱۱} Wpplley QC, David Pugh Smith, John, Longman, Richard and Upton, William, Elvironmental Law (Oxford University Press, 2000)P.877

با توجه به گسترده و فراگیر بودن اثرات تخریب محیط زیست بر زندگی تمام انسانها قابل قبول نمی باشد، لذا لازم است دینفع در اقامه دعوی محیط زیست به نحو گسترده تعریف گردد به گونه ای که حتی کلیه کسانی که در داخل قلمرو یک کشور اقامت یا سکونت موقت داشته باشند نیز بتوانند حق دادخواهی و طرح شکایت کیفری را در این زمینه داشته باشند.^{۱۲}

گفتار سوم: ضمانت های اداری

این ضمانتها به اشکال گوناگون وجود دارند، در واقع کلیه فعالیت هایی که به نحوی یک اداره یا نهاد دولتی یا عمومی در آن دخالت دارند (نظیر صدور مجوز یا پروانه فعالیت، تکلیف به اعلام یا کسب موافقت قبلی، صدور لیسانسها و استانداردها و...) و چگونگی عملکرد این دستگاه ها در برخورد با متخلفین، از مصادیق این ضمانت محسوب می گردد. نمونه دیگر از این نوع ضمانت مربوط به بحث رسیدگی به تخلفات اداری کارکنان دولت است که جنبه درون سازمانی داشته و به موجب آن به تخلفات اداری کارکنان دولت و مؤسسات عمومی، در این حوزه رسیدگی می شود.^{۱۳}

مبحث سوم: منابع حفاظت از محیط زیست

گفتار اول: منابع حقوقی حفاظت از محیط زیست در ایران^{۱۴}

در حقوق ایران تا کنون اقدامات مثبتی در جهت حفاظت از محیط زیست صورت پذیرفته است. از لحاظ سیر تاریخی، در سال ۱۳۱۷ یک اداره داخل وزارت فلاحت به منظور صیانت از منابع طبیعی تأسیس می گردد. سپس در سال ۱۳۲۰ قانون جنگل ها به تصویب رسید و سازمانی برای حفاظت از جنگل ها بوجود می آید. در سال ۱۳۴۱ تمام جنگل ها اعم از بش خصوصی، دولتی و سلطنتی به عنوان اموال عمومی شناخته می شود و در سال ۱۳۴۶ قانون مناسبی برای حفاظت از جنگل ها تحت عنوان قانون حفاظت و بهره برداری از جنگلها و مراتع به تصویب می رسد. در این مقوله حفاظت از حیات وحش نیز در سال ۱۳۳۵ قانون شکار و صید به تصویب مجلس می رسد که گونه هایی از جانوران وحشی و پرندگان را مورد حمایت قرار میدهد. به موجب این قانون کانون شکار و صید تشکیل و مقررات کیفری جهت جلوگیری از صید بدون پروانه یا بی رویه به تصویب رسید. در سال ۱۳۴۶ این کانون به سازمان " شکاربانی و نظارت بر صید " تغییر نام می دهد. سپس در سال ۱۳۵۰ سازمان حفاظت از محیط زیست تشکیل می گردد و بعد از این تاریخ، انبوهی از قوانین و مقررات که دارای ضمانت اجرای کیفری نیز

^{۱۲} - ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی ایران مقرر می دارد: هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود از قبیل آلوده شدن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیر بهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زاید، ریختن مواد مسموم کننده در وردخانه ها، زباله در خیابان ها و کشتار غیرمجاز دام، استفاده غیر مجاز فاضلاب خام یا پساب تصفیه خانه های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع می باشد و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری نباشند به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد.

تبصره ۱- تشخیص اینکه اقدام مزبور تهدید علیه بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست شناخته می شود و نیز غیرمجاز بودن کشتار دام و دفع فضولات دامی و همچنین اعلام جرم مذکور حسب مورد برعهده وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، سازمان حفاظت محیط زیست و سازمان دامپزشکی خواهد بود.

^{۱۳} - برای مطالعه بیشتر، مراجعه کنید به قانون رسیدگی به تخلفات اداری کارکنان دولت مصول ۱۳۷۲/۹/۷ مجلس شورای اسلامی و آیین نامه اجرایی این قانون مصوب ۱۳۷۳/۸/۲. در بند ۲ ماده ۸ این قانون، نقض قوانین و مقررات (اعم از قوانین زیست محیطی و...) توسط کارمندان دولت، تخلف محسوب می گردد.

^{۱۴} - برای مطالعه بیشتر در این زمینه ر.ک. حبیبی، محمد حسن، تقریرات درسی " سازمان های داخلی حفاظت از محیط زیست "، دوره کارشناسی ارشد حقوق محیط زیست، دانشگاه شهید بهشتی، نیم سال دوم، سال تحصیلی ۱۳۸۴-۸۵

می باشند مانند قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست (مصوب ۱۳۵۳ و اصلاحی ۱۳۷۱)، قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخایر جنگلی کشور (مصوب ۱۳۷۱) قانون حفاظت و بهره برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران (مصوب ۱۳۷۴) قانون حفظ کاربری اراضی زراعی و باغ ها (مصوب ۱۳۷۴) قانون حفاظت دریا و رودخانه های مرزی از آلودگی با مواد نفتی (مصوب ۱۳۵۴) قانون مجازات اسلامی و..... جهت حفاظت از محیط زیست تدوین می گردد. البته قابل ملاحظه است که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، اصل پنجاهم قانون اساسی بحث حفاظت از محیط زیست را وارد عالی ترین سند حقوقی کشور می نماید و روند حفاظت از محیط زیست بدین ترتیب ادامه پیدا می کند. به گونه ای که اثرات این حمایت در رویه قضایی کشور نیز مشهود می گردد. به عنوان نمونه، دستور العمل صادره از سوی دادستانی کل کشور در سال ۱۳۷۲ در این زمینه قابل توجه است. به موجب این ابلاغ دادرها، دادستان ها در مواجهه با جرایم زیست محیطی مکلف به رعایت نکات ذیل شده اند.

۱. در مورد تخریب جنگل ها و منابع طبیعی و قطع درختان در مواردی که واحد جنبه کیفری باشد، رسیدگی خارج از نوبت و منع از ارفاق بی مورد تأکید شده است.
  ۲. در برخورد با جرایم زیست محیطی دادستان ها یا قائم مقام آنها از نظر حسن جریان امور و حفظ حقوق عامه، مکلف به انجام وظایف قانونی خود شده اند.
  ۳. در مورد تصرف غیرمجاز اراضی دولتی و منابع طبیعی، توصیه به اقدام سریع و جلوگیری از ورود خسارت به بیت المال شده است.
  ۴. در موارد لزوم و با توجه به مراتب، توصیه شده از نمایندگان سازمان های ذینفع دعوت گردد تا با اشتراک مساعی اعمال قانون صورت پذیرد و در صورت بروز مشکلاتی در محل که حل آن دشوار باشد مراتب به تفصیل گزارش تا اقدام لازم معمول گردد.
- همان گونه که ملاحظه می شود، صدور این دستور العمل را می توان گام مثبتی در جهت مبارزه با جرایم زیست محیطی در رویه قضایی ایران محسوب نمود.^{۱۵}

گفتار دوم: منابع حفاظت از محیط زیست در اسلام

شرع مقدس اسلام در قانونگذاری فعلی ایران نقش تعیین کننده دارد. برابر اصل چهارم قانون اساسی، کلیه قوانین و مقررات جزایی، مالی، اقتصادی، اداری و غیراین ها باید براساس موازین اسلام باشد. از سوی دیگر برابری اصل ۷۲ همان قانون، مجلس شورای اسلامی نمی تواند قوانینی وضع کند که با اصول و احکام مذهب رسمی کشور یا قانون اساسی مغایرت داشته باشد. بنابراین با توجه به دو اصل مذکور، اهمیت و جایگاه موازین شرعی در قانون گذاری کشور مشهود می گردد. بدیهی است با توجه به اصول مذکور، الزم به وضع و تصویب قوانین منطبق با موازین شرعی، شامل وضع و تصویب قوانین و مقررات زیست محیطی نیز می گردد.

^{۱۵} - قوام ؛ میر عظیم، حمایت کیفری از محیطی زیست، چاپ اول، انتشارات سازمان حفاظت از محیط زیست، تهران ۱۳۷۴، ص ۱۲۹-۱۲۷

در شرع مقدس اسلام نسبت به مسئله حفاظت از محیط زیست توجه شده است به گونه ای که در کلام خداوند و همچنین روایات احادیث منتسب به پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) توصیه هایی در این زمینه وجود دارد. در این جا به پاره ای از این آیات و احادیث اشاره می شود:

۱. آیه ۶۱ سوره هود بیان می دارد: "هو انشاکم من الارض و استعمرکم فیها" یعنی خداوند شما را در زمین خلق کرد و شما را به عمارت و آباد کردن زمین گماشت. به عبارت دیگر، در این آیه به طور ضمنی تخریب زمین و محیط زیست، ممنوع شده است.

۲. آیه ۴۹ سوره قمر بیان می دارد: "انا کل شیء خلقناه بقدر" یعنی ما همه چیز را به اندازه خلق کردیم، از این آیه مسئله حفظ تعادل محیط زیست و منبع بهره برداری بیش از حد از طبیعت قابل استخراج است.

۳. خداوند ر آیه ۳۰ سوره انبیا می فرماید: "و جعلنا من الماء کل شیء حی: یعنی از آب همه چیز را زنده کردیم که دلالت بر نقش آب در زندگی و حیات موجودات زنده و لزوم حفاظت از منابع و ذخایر آبی دارد.

۴. در آیه ۱۳۴ سوره بقره آمده است: "و ما انزل الله من السماء من ماء فاحیا به الارض بعد موتها" یعنی خداوند آب را نازل کرد و زمین مرده را بوسیله آب زنده کرد. این آیه حکایت از نقش آب (و حفاظت از آن) در حیات موجودات زنده دارد.

۵. در اهمیت نقش آب آیه ۹۹ سوره انعام می فرماید: "و هو الذی انزل من السماء ماء فاخرجنا به نبات کل شیء" یعنی خداوند آب را از آسمان فرستاد و به وسیله آن همه چیز را خلق کرد.^{۱۶}

۶. در آیه ۱۱ سوره بقره آمده است "واذ قبل لهم لا تفسدوا فی الارض قالوا انما نحن مصلحون" یعنی چون به آنان گویند در زمین فساد نکنید، می گویند ما اصلاح گریم. در واقع این آیه ما را به دوری از هر گونه فساد در زمین (از جمله تخریب محیط زیست) دعوت می نماید..

۷. در آیه ۶۰ سوره بقره آمده است: "کولوا و اشربوا من رزق الله و لا تعثوا فی الارض مفسدین" یعنی از روزی خدا بخورید و بیاشامید و طبکارانه در زمین فتنه و آشوب (مانند تخریب طبیعت) بر پا نکنید.

۸. خداوند در آیه ۲۰۵ سوره بقره می فرماید: "و اذا تولی سعی فی الارض لیفسد فیها و یحلك الحرث و النسل والله لا یحب الفساد." یعنی هنگامیکه، (دشمن سرسختی) قدرت و حکومت یابد می کوشد که در زمین فساد و تباهی به بار آورد و زراعت و نسل را نابود کند و خدا فساد و تباهی را دوست ندارد.

۹. بر اساس حدیثی از پیامبر اسلام (ص) نقل شده است که ایشان فرمودند: از زمین محافظت کنید بدرستی که آن مادر شماست.

علاوه بر موارد فوق، فتاوی، اظهارات و تأکیدات دیگری نظیر منع آلوده کردن آبها، منع اصراف بی رویه، منع آزار و اذیت حیوانات، لزوم حفاظت از درختان، جلوگیری از آلودگی هوا و... در متون اسلامی و نظرات عالمان دینی^{۱۷} وجود دارد که تمامی آنها حکایت از اهمیت حفاظت از محیط زیست در اسلام دارد.

^{۱۶} - در زمینه اهمیت آب آیه ۱۱ سوره انفال نیز قابل ذکر است.

^{۱۷} به عنوان نمونه آیت الله امامی کاشانی در یکی از خطبه های نماز جمعه تهران (سال ۱۳۹۰) حرمت آلودگی هوا را چنین بیان می دارد: "ضرر زدن به مسلمین حرام است و نیت اضرار هم به روح انسان آلودگی می دهد حتی اگر اضرار عملی نشده باشد... می بینیم که موتورها و ماشین ها بدون داشتن استاندارد لازم، مدام گاز می دهند، دود می کنند و فضا را آلوده می سازند و به همین خاطر چقدر مردم مریض می شوند یا به آنها ضرر می رسد که

نتیجه گیری:

بررسی قوانین داخلی کشورها و اسناد و مقررات منطقه ای و بین المللی نشان می دهد که در حال حاضر محیط زیست به یکی از ارزش های برتر جوامع انسانی تبدیل شده است. این ویژگی، قواعد حافظ ارزش های زیست محیطی را شایسته حمایت کیفری می کند. افزون بر این در کشورهایی که ارزش های یاد شده مقبولیت اجتماعی نیافته و یا در حال به دست آوردن چنین جایگاهی هستند، حقوق کیفری نقش موثری در ایجاد و نهادینه کردن ارزش های زیست محیطی و به سخن دقیق تر اخلاق زیست محیطی ایفا می کند.

کاربست حقوق کیفری در حمایت از محیط زیست نمی تواند فارغ از بایسته ها و ملاحظات خاص موجود در حقوق محیط زیست باشد. در این راستا توجه به سه بایسته زیر می تواند در توفیق حقوق کیفری در حفاظت موثر از محیط زیست سودمند باشد.

بایسته نخست لزوم انتخاب رویکردی مناسب در تصویب مجازات های زیست محیطی است. در این خصوص توجه به عوامل متعددی نظیر سود ناشی از تخلفات زیست محیطی برای شرکت ها، میزان احتمال کشف جرایم یادشده و نقش مجازات ها در لطمه به حسن شهرت و اعتبار شرکت های آلاینده محیط زیست، می تواند نقش موثری در بازدارندگی مجازات های مقرر بازی کند.

بایسته دوم به لزوم شناسایی مسئولیت کیفری برای اشخاص حقوقی باز می گردد. زیرا حمایت همه جانبه کیفری از محیط زیست تنها هنگامی تضمین خواهد شد که تمامی مرتکبان جرایم یادشده از جمله اشخاص حقوقی مشمول ضمانت های کیفری نظام حقوقی باشند. این در حالی است که بیشتر جرایم زیست محیطی توسط اشخاص حقوقی و شرکت ها ارتکاب می شوند.

در نهایت اینکه برقراری رژیم کیفری موثر برای حفاظت از محیط زیست مستلزم ایجاد و تقویت نهادهای نظارتی نوین و پیشرفته است که با پایش فعالیت های خطرناک زیست محیطی و جمع آوری اطلاعات مربوط و گزارش جرایم زیست محیطی به مقامات قضایی، حقوق کیفری را در رسیدن به اهدافش به این حوزه کمک کنند. چنین ویژگی ای در نهادهای سنتی اجرای قانون وجود ندارد. در این خصوص تشکیل پلیس زیست محیطی، برگزاری دوره های آموزشی زیست محیطی برای ضابطین دادگستری، استفاده از قضات متخصص در حقوق محیط زیست در دعاوی زیست محیطی و اختصاص دادگاه های تخصصی به دعاوی مرتبط از جمله راهکارهایی هستند که باید در کنار تصویب قوانین کیفری زیست محیطی، مورد توجه قرار گیرند و گرنه صرف تصویب قوانین زیست محیطی نمی تواند در دستیابی به هدف حفاظت همه جانبه از محیط زیست موثر باشد.

بدون شک همه اینها اضرار محسوب می شود و حرام است و کسانی که وسایل نقلیه شان خوب است ولی تک سرنشین حرکت می کنند و از وسایل نقلیه عمومی استفاده نمی کنند نیز فضا را به شکل دیگری خراب می کنند و اینها هم مصداق گناه است... اگر گناه طوری باشد که سلامت جامعه و جان مردم را به خطر بیندازد، گناه کبیره است. اگر انسان کاری کند که جانفرد یا افراد به خطر بیافتند، این امر مصداق مسئله دماء و خون است. چنانچه در مورد همین آلودگی می بینیم که افرادی بر اثر این هوا سرطان گرفته و افرادی فوت می کنند... در کشور ما گاهی وضع هوا اینطور می شود و البته دولت نظام هم وظایفی در قبال این مسئله دارند و باید در مواردی که می شود جلوی مشکل از گرفت، به هر نحو ممکن باید وظیفه خود را انجام دهند ولی همکاری ملت نیز بسیار اهمیت دارد. متأسفانه برخی افراد اصلاً ملاحظه نمی کنند و بد رانندگی می کنند که این امر اصلاً با اخلاق زندگی همخوانی ندارد. ممکن است گفته شود که هزاران وسیله نقلیه در آلودگی سهمیم هستند و تنها وسیله نقلیه ما کاری نمی کند ولی باید دانست که زیاد بودن وسیله و کثرت وسایل گناه را از روی دوش تک افراد بر نمی دارد و همه در این گناه شریک هستند "

از مقایسه نحوه حفاظت کیفری از حیات وحش (اعم از جانوری و گیاهی) در دو نظام حقوقی انگلستان و ایران، چنین استنباط می گردد که هر یک از آنها حاوی نقاط قوت و ضعفی نسبت به دیگری می باشد. به طور مثال، نظام قضایی انگلستان با تصویب قانون رفاه حیوانات با دستورالعمل سلامت گیاهان گامهای بلندی در جهت حفاظت از حیات وحش جانوری و گیاهی برداشته است اما در حقوق کشور ایران، با خلاء قانونی در پاره ای موارد روبرو هستیم. بنا براین لازم است با رعایت نیازهای جامعه، زمینه ایجاد چنین قوانینی فراهم گردد. از سوی دیگر، در نظام داخلی، برخی از گونه های جانوری و گیاهی مورد حمایت شدید تر قانونگذار قرار گرفته است و در واقع قانونگذار لازم دانسته تا حمایت بیشتری از آنها به عمل آورد. بنابراین می توان چنین نتیجه گرفت که در مجموع در نظام داخلی ایران، مقرات نسبتاً مناسبی در زمینه حمایت از حیات وحش وجود دارد اما نکته حائز اهمیت در این راه بحث نحوه اجرای قانون است که می توان با اجرای به موقع و سریع قوانین، حفاظت لازم را از محیط زیست به عمل آورد.

در پاسخ به سؤالات مطرح شده در مقدمه این پایان نامه، آنچه از مطالعه نظام حقوقی کشور ایران و انگلستان بدست می آید این است که در هر دو نظام اقدام به حفاظت کیفری از محیط زیست صورت پذیرفته و مکانیزم هایی برای آن بوجود آمده است ولی هیچ یک از این دو نظام مصون از انتقاد نیستند. به عنوان نمونه، هر چند که در نظام حقوقی انگلستان قوانین پیشرفته ایی در بحث حمایت کیفری از محیط زیست وجود دارد ولی در بسیاری از موارد، رسیدگی به اتهامات زیست محیطی در محاکم صلح انجام می پذیرد که اولاً فاقد افراد متخصص و حقوقدان می باشد و ثانیاً میزان جرایم مندرج در قوانین مختلف با توجه به اهمیت خساراتی که از این قبیل جرایم به محیط زیست وارد می گردد تناسب ندارد و در واقع ضمانت اجرای مؤثر جهت حفاظت از محیط زیست محسوب نمی گردد. همانطور که دیدیم میزان اغلب جرائم در این نظام حداکثر تا سطح ۵ استاندارد یا تا ۲۰ هزار پوند جریمه تعیین شده است یعنی قاضی صلح اختیار دارد از یک پوند تا ۲۰۰۰۰ پوند جزای نقدی مقرر دارد که در خوشبینانه ترین حالت حداکثر جریمه مقرر می شود از سوی دیگر در حقوق ایران هم ظهور شورای های حل اختلاف که اعضای آن عمدتاً فاقد تحصیلات حقوقی هستند، وضعیتی مشابه نظام قضایی انگلستان پدید آورده است و در حال حاضر دیدیم که درصدی از دعاوی زیست محیطی در این محاکم قابل رسیدگی می باشند همچنین در پاره ایی از موارد (نظیر حفاظت از گونه و ژن) با فقدان مقررات کیفری مؤثر روبرو هستیم.

اکنون با توجه به روند روزافزون آلودگی ها که در اثر صنعتی شدن و بهره برداری زیاد و غیر منصفانه از منابع طبیعی ایجاد شده است ایجاد تدابیر لازم جهت مبارزه با این تهدید ها ضروری می نماید. از جمله ابزار قابل استفاده در این زمینه حمایت حقوقی و استفاده از فن قانونگذاری می باشد که حکومت می تواند از آن به عنوان ابزاری جهت حمایت از محیط زیست و جامعه استفاده نماید. در این راه انجام اصلاحات ذیل پیشنهاد می گردد:

۱. لزوم ایجاد مکانیزم های جدید یا تقویت آنها از طریق تدوین قوانین جدید

در این زمینه ایجاد قوانین نوین در بخش هایی که فاقد قوانین مناسب است (نظیر اطلاعات رسانی، دستور جبران ضرر توسط دادگاه، امکان صدور اخطاریه های لازم توسط مراجع اداری و...) ضروری است. بدیهی است این قانونگذاری باید با مطالعه کافی

۱۸ - اصل ۷۱ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران اشعار می دارد؛ مجلس شورای اسلامی در عموم مسائل در حدود مقرر در قانون اساسی می تواند قانون وضع کند.

در بخش های آسیب پذیر صورت گیرد و قوانین وضع شده شفاف، جامه و کامل بوده و از ضمانت اجرای مناسب برخوردار باشند به گونه ای که تناسب میان ضرر وارده به محیط زیست و مجازات متخلف برقرار گردد.

۲. لزوم بازنگری در قوانین موجود و به روز کردن آنها

همانطور که ملاحظه شد در بسیاری از قوانین داخلی با وجود تصریح به مجازات، در حال حاضر برخی مجازات ها متناسب با جرائم ارتكابی نمی باشند و ضمانت اجرای کافی برای جلوگیری از وقوع آن جرم محسوب نمیگردد (مثل تجاوز به منابع طبیعی) و در برخی از موارد جزای نقدی مندرج در قوانین با توجه به مرور زمان و کاهش ارزش پول، اثر بازدارندگی خود را از دست داده است. لذا بازنگری در قوانین فعلی و ایجاد تناسب ما بین مجازات و جرم ارتكابی ضروری به نظر می رسد.

۳. لزوم تأکید در بکار گیری ضمانت اجرای قوانین موجود

همان گونه که اشاره شد، در ایران علیرغم داشتن سازوکار قانونی لازم و نسبتاً مناسب جهت حمایت و حفاظت از محیط زیست تا کنون نتوانسته ایم به ایفای نقش قابل قبولی در این زمینه برسیم. حتی در مواردی که مجازات نسبتاً شدید از حیث حبس و جزای نقدی در قوانین کیفری وجود دارد متأسفانه قضات با مسامحه از کنار آنها می گذرند و از صدور حکم شدید در این زمینه خود داری میکنند. خاصه اگر آلوده کننده خود قوه مجریه باشد. مسائل سیاسی با وجود بار مالی حفاظت از محیط زیست برای دولت، بهانه دیگری است که قضات را به صدور احکام خفیف سوق می دهد، در حالیکه با تشدید ضمانت های اجرایی و حتمی بودن اجرای مجازات، می توان از تجاوز به محیط زیست و آلوده آن جلوگیری نمود.

۴. ضرورت ایجاد محاکم ویژه

با توجه به اینکه موضوع محیط زیست نیاز به بینش و بصیرت و تخصص لازم در این زمینه دارد لذا ایجاد محاکم خاص برای رسیدگی به این جرایم اهمیت پیدا میکند حتی اگر قرار است رسیدگی به برخی از این جرایم در شوراهای حل اختلاف صورت پذیرد، باید شوراهای ویژه با حضور افراد متخصص صلاحیت دار تشکیل گردد. با توجه به اینکه در مسائل زیست محیطی تأخیر در رسیدگی و صدور حکم میتواند باعث تخریب بیشتر محیط زیست گردد، لذا رسیدگی به این جرایم باید به صورت خارج از نوبت در محاکم دادگستری و دادسراها و شوراهای حل اختلاف انجام گیرد. همچنین به منظور جلوگیری از سوء استفاده و اطاله دادرسی باید مهلت زمان معقولی را برای رسیدگی به این قبیل پرونده ها مقرر نمود. همچنین باید قضات و سایر مسئولین رسیدگی کننده را مکلف نمود تا قبل از وارد شدن به ماهیت قضیه، دستور توقیف عملیات اجرایی زیان بار را صادر نماید.

۵. لزوم آموزش قضات و سایر کارکنان دستگاه های قضایی و اجرایی

آموزش اهمیت محیط زیست و انتخاب افرادی که علاقه به حفاظت از محیط زیست دارند، در بدو بکار گیری آنها در زمینه رسیدگی به پرونده های محیط زیستی و تداوم آموزش ها و به روز رسانی اطلاعات زیست محیطی آنان می توان در زمینه حفاظت از محیط زیست مفید باشد. در این زمینه تشکیل دوره ها و کلاس های ویژه اهمیت پیدا میکند.

۶. اطلاع رسانی به سایر اقشار جامعه و بالا بردن سطح دانش و فرهنگ زیست محیطی مردم نسبت به

مسائل زیست محیطی

ایجاد نظام اطلاع رسانی، شفاف سازی دستگاه های متولی حفاظت از محیط زیست، آموزش عمومی و آشنا نمودن مردم با مسائل زیست محیطی و حقوق محیط زیست از طریق وسایل ارتباط جمعی، آموزش های رسمی و غیر رسمی و ایجاد حداقل یک واحد درسی در دبیرستان ها و دانشگاه ها (بالاخص برای دانشجویان رشته حقوق) می تواند زمینه را برای تحقق موضوع حفاظت از محیط زیست فراهم نماید.

منابع و مأخذ

الف- منابع فارسی

۱. اخوان سپه‌ی، عباس، بیوتکنولوژی و نقش آن در حفاظت از محیط زیست، منافع عمومی قربانی امیال شخصی.
۲. افتخاری، محسن، جرایم علیه محیط زیست.
۳. تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق کیفری محیط زیست، نشر قومس، ۱۳۷۶، ص ۵۷-۵۶
۴. تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، چاپ اول، انتشارات سازمان مطالعه، تدوین کتب علوم انسانی (سمت) قم، زمستان ۱۳۷۴.
۵. حبیبی، محمد حسن، تقریرات درسی "سازمان های داخلی حفاظت از محیط زیست"، دوره کارشناسی ارشد حقوق محیط زیست، دانشگاه شهید بهشتی، نیم سال دوم، سال تحصیلی ۸۵-۱۳۸۴
۶. حسینی، سید علی، بازخوانی کتاب فقه محیط زیست
۷. حسینی، منصوره، تدابیری بین المللی حفاظت از محیط زیست در قبال آلودگی اتمی و پرتو افکنی،
۸. رامتین، بهنام، ضمانت اجراهای حقوق بین المللی در کنوانسیون تجارت گونه های در معرض انقراض گیاهی و جانوری، فصلنامه علمی سازمان حفاظت از محیط زیست، شماره ۳۶، سال ۱۳۸۰، ص ۶۵-۶۰
۹. سیمون، پاین، اهرم های اجرایی قوانین مربوط به محیط زیست بحث تطبیقی بین حقوق آمریکا و انگلیس با نگرش به قانون آب های تمیز آمریکا، ترجمه حشمت الله سماواتی.
۱۰. شبث، ویلیام ا، مقدمه ای بر دیوان کیفری بین المللی، ترجمه سید باقر میر عباسی و حمید الهویی نظری، چاپ اول، انتشارات جنگل، تهران ۱۳۸۴.
۱۱. عبارزاده، محمد، موقعیت قانون دادگستری و پلیس در انگلستان.
۱۲. قاسمی، ناصر، حقوق کیفری محیط زیست، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۸۰، ص ۱۵۴
۱۳. قاسمی، ناصر، حقوق کیفری محیط زیست، (مطالعه تطبیقی در حقوق ملی و بین المللی) چاپ اول، انتشارات غزال، تهران ۱۳۸۴.
۱۴. قوام، میرعظیم، حمایت کیفری از محیط زیست، چاپ اول، انتشارات سازمان حفاظت از محیط زیست، تهران ۱۳۷۴.

۱۵. قوام؛ میر عظیم، حمایت کیفی از محیطی زیست، چاپ اول، انتشارات سازمان حفاظت از محیط زیست، تهران، ۱۳۷۴، ص ۱۲۹-۱۲۷
۱۶. کالیون، کنت مک، اجرای عدالت در باره محیط زیست بین المللی / حقوق و راه حل های، ترجمه محمد حسین زاهدین لباف، مجله حقوقی، مرکز خدمات حقوقی بین المللی جمهوری اسلامی ایران، شماره ۳۱، سال ۱۳۸۳
۱۷. کیس الکساندر، فرید لانگ وین، اچ سند پیتر، حقوق محیط زیست، ترجمه محمد حسن حبیبی، جلد دوم، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، بهار ۱۳۸۴.
۱۸. گزارش سازمان بازرسی کل کشور، تشدید مجازات متجاوزین به منابع طبیعی از طریق اصلاح قوانین .
۱۹. گوندلینگ لوتار، جی دلیو هوسیان، آن ال هلپاپ، شلتون دینا، حقوق محیط زیست، ترجمه محمد حسیت حبیبی، جلد اول، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۸۱.
۲۰. مارکس هلمنس، سیلو، مقوله چهارم حقوق بشر، ترجمه حسین کاشفی اسمعیل زاده و محمد حسین رضانی قوام آبادی، نشریه علمی تخصصی حقوق عمومی، شرکت ایران چاپ، شماره دوم، اسفند ۱۳۸۵.
۲۱. مجموعه قوانین و مقررات حفاظت از محیط زیست، انتشارات سازمان حفاظت از محیط زیست، مهر ۱۳۸۳.
۲۲. مشهدی، علی، بررسی ضمانت های حقوقی مقابله با آلودگی هوا، در حقوق محیط زیست ایران و فرانسه، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، سال ۱۳۸۶
۲۳. موحب، محمد علی، در هوای حق و عدالت از حقوق طبیعی تا حقوق بشر، چاپ اول، نشر کارنامه، تهران ۱۳۸۱، ص ۱۶۷-۱۲۵
۲۴. مهدیان، محمد حسین؛ " بررسی وضعیت تخریب اراضی در ایران "؛ مقاله ارائه شده در سومین همایش ملی فرسایش و رسوب، ۱۳۸۴،
۲۵. مهرپور، حسین، نظام بین المللی حقوق بشر، چاپ دوم، انتشارات اطلاعات، تهران ۱۳۸۳
۲۶. هداوند، مهدی، تقریرات درسی " ضمانتهای حقوقی حفاظت از محیط زیست " دوره کارشناسی ارشد حقوق محیط زیست، دانشگاه شهید بهشتی، سال تحصیلی ۸۶-۸۵
۲۷. هلالیان، هلنا، موسسه ماکس پلانک، محله علمی تخصصی حقوق عمومی، شرکت ایران چاپ، شماره سوم، آذر ۱۳۸۶.
۲۸. هیرانو، پوچی حمایت کیفی از محیط زیست، ترجمه هادی خراسانی.
۲۹. یارا شدی، محمد، نقش رویه قضایی در توسعه حقوق محیط زیست
۳۰. حسینی، سید علی، مقاله " باز خوانی کتاب فقه محیط زیست " www.ghavanin.ir Downloaded From
۳۱. انجمن مهندسی عمران ایران، واقع در:
- www.sivilica.com/papers-ESNCo3-0-10-title-asc-al.html
۳۲. " تخریب سطح جنگل ها و مراتع کشور " گزارش زیست ایران، واقع در:
- <http://zistiran.elogspot.com/09/2006/blog-post-115900300238005925.html>

۳۳. به نقل از سایت خبری آفتاب " تهران دیگر جای زندگی نیست: مرگ سالانه ۹۰۰۰ نفر بر اثر آلودگی هوا "

۱۳۸۶/۹/۹، موجود در:

<http://www.aftab.ir/news/۲۰۰۷/nov/۲۲/c۴c۱۱۹۵۷۲۶۳۵-social-enviroment-air-pollution.php>

34. " - The national View of Air pollution" , Online at <http://www.rrcap.uuep.org/issues/air/maledec/Baseline/Iran/Irancui.htm>

35. " Climate Change Information Kit", UNFCCC Publication, Bonne, Geemany , ۲۰۰۲, P. ۳۰, Online at: < <http://www.unep.ch/conventions><

36. Canivet(G), Lavrysen (L) & Guihal (D), Manuel judiciaire de droit de l'environnement, (sous la redaction de), Programme des Nations unies pour l'environnement, Nairobi, ۲۰۰۶, p.۳۳

37. UNEP Governing council RES. ۱۰/۲۰ land degradation , ΔFebruary .۱۹۹۹

38. " soil framework anf impact Assessment dirivtive " , EU council, ۲۲Sep.۲۰۰۶

39. UK environmental Quality standards, EPA, august ۱۹۹۱

40. " guidelines for investigation and counterneasures for soil and groundwater pollution", EPA , nov. ۱۹۹۴

41. Wpplley QC, David Pugh Smith, John, Longman, Richard and Upton, William, Elvironmental Law (Oxdord University Press, ۲۰۰۰)P.۸۷۷